

BABA-Yİ EMİR DERGİSİNİN DİN MESELESİNE ELEŞTİREL YAKLAŞIMI*

* * *

CRITICAL APPROACH OF BABA-Yİ EMİR MAGAZINE TO THE ISSUE OF RELIGION

Açelya BİLGİHAN**

ÖZ

Moskova Knezliği'nin, 16. yy.dan itibaren güçlenmeye başlamasıyla Ruslar yayılcı bir politika izlemişlerdir. Aynı yüzyıllarda Türk hanlıklarının siyasi ve ekonomik olarak gerilemeye başlaması Rusların yayılcı politikalarını kolaylaştırmıştır. 1552 yılında Kazan'ın ve 1556'da Astrahan Hanlığı'nın Ruslar tarafından hâkimiyet altına alınmasının ardından Rusya tarihinde yeni bir dönem başlamıştır. Türk toprakları üzerinde yayılcı politikasına devam eden Rusya, 19. yy.da Kuzey Azerbaycan'ı işgal etmiş ve bu bölgede de diğer bölgelerde uyguladığı Ruslaştırma siyasetini izlemiştir. Rusya Türkleri içindeki aydınlar, ceditçi düşünce yolunda Rusya Türklerinin siyasi, ekonomik, toplumsal, kültürel vaziyet ve sorunlarını çeşitli gazete ve dergiler aracılığıyla duyurmakla beraber bunlara birtakım çözümler de getirmeye çalışmışlardır. Bunlara o dönemde çıkarılan mizah dergilerinin de katkısı oldukça fazladır. *Baba-yi Emir*; toplumsal, siyasi, ekonomik, dini hayatta karşılaşılan problemleri mizahî bir yolla eleştiren ve Ali Abbas Müznib Muttelibzade tarafından 1915-1916 yılları arasında çıkarılmış bir mizah dergisidir. *Baba-i Emir* ilk mizah karakterli dergi olan *Molla Nasreddin*'den etkilenmiş ve sadece molla sorununu değil o dönemde yaşanmış kadın hakları, alkol ve kumar bağımlılığı, uluslararası meseleler, dinî fanatizm gibi çeşitli sorunları da ele almıştır. Derginin yazarları, özellikle mollalara karşı sert bir dille eleştirilerde bulunmuşlardır. Baskıcı bir rejim altında eleştirilerde bulunan bu derginin içeriği bir süre sonra zararlı bulunduğu için 17 Ekim 1916 tarihinde derginin faaliyetlerine son verilmiştir. Gerçekleştirilen çalışmada *Baba-yi Emir* dergisinin 1915'de yayınlanan sayılarındaki seçili örnekler üzerinden derginin din meselesine eleştirel yaklaşımı ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ceditçilik, Baba-yi Emir, Azerbaycan, Rusya, Hiciv

* Bu çalışma, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü 4. Uluslararası Bilim Şenliği'nde, 16 Ocak 2024'te çevrimiçi oturumda sunulmuş, tam metni yayınlanmamıştır. Doç. Dr. Yılmaz Özkaya yönetiminde yürütülen yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

** Yüksek Linsans Öğrencisi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, İzmir.

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0002-7578-9475> ♦ e-Mail: acelyabilgihan@outlook.com

ABSTRACT

Beginning in the sixteenth century, the Principality of Moscow began to strengthen its political and military power, which paved the way for an expansionist policy pursued by the Russians. Concurrently, during the same century, the Turkic khanates experienced significant political and economic decline, a factor that facilitated the Russians' aggressive expansionist agenda. The conquest of Kazan in 1552 and the subjugation of the Astrakhan Khanate in 1556 marked a decisive turning point in Russian history, initiating a new era of imperial growth. Continuing its expansionist policy over Turkic territories, Russia occupied Northern Azerbaijan in the nineteenth century and implemented Russification policies similar to those it had enforced in other regions. Within the Russian Turkic communities, intellectuals aligned with the Jadidist movement sought to raise awareness about the political, economic, social, and cultural conditions and problems faced by their people. They endeavored not only to articulate these issues through various newspapers and magazines but also to propose potential solutions. Notably, satirical magazines published during this period played a significant role in this intellectual and cultural awakening. Among these, *Baba-yi Emir* was a satirical periodical published between 1915 and 1916 by Ali Abbas Müznib Muttelibzade. The magazine critically addressed a wide range of problems affecting social, political, economic, and religious life through a humorous lens. Influenced by the pioneering satirical magazine *Molla Nasreddin*, *Baba-yi Emir* extended its critique beyond clerical issues to encompass various contemporary challenges such as women's rights, alcohol and gambling addiction, international affairs, and religious fanaticism. The writers of *Baba-yi Emir* employed particularly harsh language in their criticism of religious clerics, especially the mollahs, challenging their authority and social role. Operating under an oppressive regime, the magazine's critical content was eventually deemed harmful, leading to the cessation of its publication on October 17, 1916. The present study focuses on a critical examination of *Baba-yi Emir*'s approach to the issue of religion, drawing upon selected examples from the issues published in 1915. Through this analysis, the research elucidates the magazine's use of satire as a means to confront and critique religious orthodoxy and social problems related to faith in early twentieth-century Azerbaijani society.

Keywords: *Ceditism, Baba-yi Emir, Azerbaijan, Russia, Satire*

GİRİŞ

16. yüzyıla kadar Orta Asya ile pek ilişkisi bulunmayan Rusya, bu yüzyılın başında Altınordu Devleti'nin zayıflamasıyla birlikte Doğu Rusya'daki etkinliğini artırmıştır. 1552 yılında Kazan Hanlığı'nı işgal ettikten sonra 1556'da Astrahan Hanlığı'nı ele geçiren Rusya, belirli bir plan ve program çerçevesinde keşif hareketlerini gerçekleştirip Türkistan Hanlıklarını işgale başlamıştır. Hanlıklar devrindeyken Azerbaycan'da yerli, bağımsız devlet dâhilinde bir birlik geleneğinin olmaması ve Gence'yi işgal eden Rus birliklerine İran'dan veya Osmanlı'dan herhangi bir tepki gelmemesi gibi sebeplerden dolayı işgallerine devam eden Rusya, Azerbaycan hanlıklarını birer birer ilhak etmiştir.

Ruslar, ele geçirdikleri bölgelerde halka kısmi bir serbestlik tanıyarak onların devlete bağlılığını arttırmaya çalışırken aynı zamanda işgal bölgelerinin dış dünya ile bağlantısını da iyice koparmaya çalışarak dışarıdan gelebilecek herhangi bir yardımın önüne geçmeyi hedeflemiştir.

Çarlık döneminden itibaren Sovyetler bünyesinde gerçekleştirilen Ruslaştırma politikası; işgal edilen bölgeye ve bileşen faktörlerine göre, elit tabakanın Ruslaştırılması, merkezileştirme siyasetinin bir parçası olarak idari yapılar temelinde bölgenin Ruslaşması ve işgal altında olan çevresel etnik grupların dinsel ve kültürel olmak üzere iki boyutta gerçekleştirilmiştir. Bu sürecin temelinde elbette işgal bölgelerine karşı askeri ve politik bir hâkimiyet kurma ideali yatmaktadır. Bu ideal doğrultusunda başlayan misyonerlik faaliyetleri, Ruslaştırma politikasının bir varyantı olarak değerlendirilebilir. Bu faaliyetlerin ise asıl amacı etnik kökenleri yok etmek değil, halk arasında dini bir asimilasyon yaratmaktır. Bu asimilasyon doğrultusunda Rusya, bir eğitim sistemi oluşturarak halkın “aydınlanması” amacıyla Rusça eğitimler vermeye ve Rus kültürünü halka aşılama yöneltmiştir. Rusya'nın Azerbaycan topraklarında uygulamaya koyduğu bu asimilasyon siyaseti neticesinde Azerbaycan topraklarında medeni bir uyanış gerçekleşmeye başlamıştır.

Ceditçilik hareketinin temellerini atan Kırımlı İsmail Gaspıralı'nın büyük çabaları sayesinde ortaya konulan “Usul-i Cedit” maarif hareketi ile ceditçilik, yenilikçi mektep çatısı altında belli bir sisteme oturtulmaya çalışılmıştır. Türk toplumlarındaki kültürel ve dinsel problemler gerek basın-yayın organları sayesinde gerek açılan bu yenilikçi mektepler sayesinde ele alınmış ve bunlara çözümler üretilmeye çalışılmıştır. Gaspıralı'nın “dilde, fikirde, işte birlik” ideolojisi bütün Türk topluluklarında olduğu gibi Azerbaycan'da da yankı uyandırdıktan sonra Azerbaycan; Rusya'ya karşı millî bilincini korumayı, kendi diline, tarihine, kültürüne ve dinine sahip çıkmayı seçmiştir. Bu yöndeki en büyük destek, Hasan Bey Zerdabi tarafından 1875-1877 yılları arasında çıkarılan *Ekinçi* gazetesinden gelmiştir. Bu gazete, Azerbaycan basınında millî şuuru aşıl原因an ilk gazetelerden biridir. Çeşitli gazete ve dergilerin baskıcı rejim altında yayın hayatına girdiği bu dönemde yayınlanan ilk mizah dergisi *Molla Nasreddin* 1906-1931 yılları arasında yayımlanmıştır. Azerbaycan'da yenilikçi fikirlerin yerleşmesinde öncü bir rol üstlenen *Molla Nasreddin* dergisi, geniş bir okuyucu kitlesine ulaşmış ve Azerbaycan'da mizahın sanatçılar için taşıdığı önemi ortaya koymuştur.

Molla Nasreddin'in amacı halkın sorunlarına ışık tutmak olduğu için kendisinden sonraki birçok yayın organını da olumlu yönde etkilemiştir. Mizah unsurunu ince bir çizgiyle kullanarak siyasî, dinî, içtimaî alanlarda sivri bir dille eleştiriler yapan *Baba-yi Emir* dergisi de bunlardan biridir. Ali Abbas Müznib öncülüğünde Azerbaycan matbuatına kazandırılan bu mecmua, dönemin birçok aydınını çevresinde toplamış ve aydınlar, çeşitli şekillerde görüşlerini beyan etme fırsatı bulmuşlardır. Dergi, Rus Sansür Komitesi tarafından kapatılana kadar Azerbaycan aydınlanması ve tüm Türk dünyası Ceditçiliği açısından önemli görevler üstlenmiştir.

Baba-yi Emir, Azerbaycan'da 20. yüzyılın başında önemli bir kültürel ve edebi platform haline gelmiş ve birçok önemli aydının yazılarına ev sahipliği yapmıştır. Derginin yayını, Azerbaycan'ın modernleşme sürecine önemli katkılar sağlamış ve dönemin entelektüel çevrelerinde büyük bir etki yaratmıştır. Bugün bile Azerbaycan matbuatının saygın eserleri arasında yer almaktadır.

Dergi, mizah unsurunu en ince şekilde kullanarak halkın sorunlarına ayna olma görevini de üstlenmiş ve mizahı sistematik bir eleştiri aracı olarak kurgulamıştır. Özellikle dinî kurumlar ve mollalar, derginin hicivsel üslubunun hedefi haline gelmiş, dinin halk üzerindeki etkisini kötüye kullanan figürler alaya alınarak ifşa edilmiştir. Bu yönüyle dergi, geleneksel değerlerle modernleşme arasındaki çatışmayı gözler önüne sererken, halkı sorgulamaya ve düşünmeye sevk etmeyi amaçlamıştır. Mizah, burada pasif bir eğlence değil; aktif, dönüştürücü ve ideolojik bir işleve sahiptir. Mollaların cehaletleri, riyakârlıkları ve halkı sömürmeye yönelik davranışları karikatürize edilerek kamuoyunda karşıt bir bilinç oluşturulmaya çalışılmıştır. Dergi, özellikle dinî kurumları hedef almış ve halkın cehaletinin temeline yanlış dinî dogmaları koyduğunu da dile getirmiştir.

Baba-yi Emir, özellikle geleneksel mollaları ve onların temsil ettiği tutucu din anlayışını mizahın odağına almıştır. Dergide çizilen mollalar genellikle cehaletle, ikiyüzlülükle ve dünyevi çıkar peşinde koşmakla betimlenmiştir. Bu tipler, dönemin halkı üzerinde dinî otorite kurmuş kişilerin sahte dindarlığını ve iktidar ilişkileriyle olan yakın bağlarını teşhir eder niteliktedir. Mollalar, halkı gerçek bilgidan uzaklaştıran, hurafelere inandıran ve dini kendi menfaatleri doğrultusunda araçsallaştıran figürler olarak sunulmuştur. Bu yolla dergi, dinî kurumların halkın zihinsel ve sosyal gelişiminin önünde bir engel oluşturduğunu ima eder.

Dergide yer alan din eleştirisi yalnızca ideolojik ya da siyasal düzlemle sınırlı değildir; aynı zamanda etik ve ahlaki bir perspektifi de içerir. Mollaların ahlaki yozlaşması, riyakârlığı ve ikiyüzlülüğü hicivle ele alınırken, bu eleştirinin arkasında idealize edilen bir kamusal ahlak anlayışı vardır. Dergi, dini yalnızca bireysel inanç olarak değil, toplumu şekillendiren önemli bir kurum olarak ele almış; bu kurumun yozlaşmasının, toplumun genel çürümesine neden olacağını savunmuştur. Mizah, burada yalnızca yıkıcı değil; aynı zamanda yapıcı bir rol oynamakta, ahlaki bir uyarı işlevi de görmektedir.

Dergide yazılar yayınlayan aydınların başlıca mizah unsurunu zıtlık oluşturmaktadır. Devrinin en karanlık günlerini yaşayan aydın kesim; halktaki cahilliği,

halkın gözünün kör oluşunu, sahte din adamlarının topluma yaydıkları vesveseleri, gerek şiirlerde gerek düz yazılarda kaleme alırken “zıtlık” kavramı üzerinden mesajlarını iletme yoluna gitmişlerdir. Örneğin, gerçek İslam dininin benimsenmediği, bunun yerine hurafelere inanıldığı bir dönemde aydınlar; kaleme aldıkları şiirlerde bu “yalancı mollaları” övmüşler ve onların yolunun doğru yol olduğunu savunmuşlardır. Elbette mizahi olarak kaleme alınan bu tarz şiirlerde bu din tüccarlarının halka uygulamaya çalıştıkları dinî fanatizm, sanki övülmesi gereken harika bir yolmuş gibi anlatılmıştır. *Baba-yi Emir*’de hem birey hem toplum tenkit edilirken gülmece unsurunun arkasına gizlenmiş olan ceditçilik ruhu, kendini derginin her satırında hissettirmektedir. Birey ve toplumun çok yönlü tenkidi, Azerbaycan basınında mizah ile birleştirilerek halkın dikkatine sunulmuş ve toplumun maddi ve manevi varlığına tehdit oluşturan her türlü ayrıcalıklı kesim ve politikalar ince bir mizahî dille okuyuculara sunulmuştur.

YÖNTEM

Bu çalışma, *Baba-yi Emir* dergisinin din meselesine yaklaşımını nitel araştırma yöntemiyle ele almaktadır. Derginin 1915 yılına ait sayılarında yer alan şiirlerden dinî temaları işleyen örnekler seçilmiş ve metin çözümlemesi yöntemiyle incelenmiştir. Seçilen şiirler; hiciv unsurları, dil ve anlatım teknikleri açısından değerlendirilmiş; eleştirinin biçimi ve amacı ortaya konmuştur. Çözümleme sürecinde, dönemin tarihsel ve toplumsal bağlamı da dikkate alınarak şiirlerdeki din eleştirisinin ideolojik yönü analiz edilmiştir.

BULGULAR

İnsanoğlunun dünyayı anlamlandırmak istediği süreçten itibaren din, insanlığın yaşamını etkileyen en büyük kavram olmuştur. Farklı coğrafyalarda farklı sistemler geliştiren insanoğlu, hakikate ulaşabilmek amacıyla birçok dine inanmış ve bu dinler, büyük toplulukların yaşamını biçimlendirmiştir. Din kavramının net bir tanımını yapmak zordur; çünkü her toplum, dinin farklı bir tanımını yapmaktadır.

İslamiyet, Yahudilik ve Hristiyanlıktan sonraki ilahi dinlerin en sonuncusudur. Tek Tanrı inancına önem veren ve öğretileri ayetlere dayanan İslamiyet, MS 7. yy.ın başlarında Mekke’de ortaya çıkmıştır. Yüzyıllar boyunca Türk toplulukları arasına da yayılan İslamiyet, bütün toplulukların yaşam biçimlerini şekillendiren en önemli kavram haline gelmiştir. Bu nedenle tarih boyunca işgal edilen topraklarda öncelik, din yapısının ortadan kaldırılması olmuştur.

Çarlık Rusya tarafından işgal edilen toprakların büyük çoğunluğu Müslüman Türklerden oluşmaktaydı. İşgal topraklarının daha kolay yönetilebilmesi için ise milletlerin dininin ellerinden alınması gerektiğine inanan ve “böl ve yönet” metodunu uygulayan Rusya için İslamiyet, büyük bir engel teşkil etmiştir. Bu metodun temelinde ise Rusya egemenliğini işgal topraklarında garantileme güdüsü yatmaktadır. İslamiyet, yüzyıllardır Türklerin yaşam biçimlerini, dilini, kültürünü etkileyen çok önemli bir kavram olduğu için Rusya; İslamiyet’i yok etmekten ziyade değiştirme yoluna giderek

onu bir “din olgusu”ndan ziyade siyaset ve adalet olgularını da kapsayan bir olgu içinde değerlendirerek din üzerinde farklı politikalar geliştirmiştir. Bunlardan birincisi katı bir biçimde dinsizlik veya din değiştirme olurken diğeri ise Müslüman topluluklar üzerindeki milli bilincin yok edilmeye çalışılması olmuştur

Katı bir biçimde dinsizliğin Müslümanlar arasına yayılması, yani İslamiyet’in Müslüman Türklerin ellerinden alınması, başından beri Rusya’nın resmi bir devlet politikası olsa da İslamiyet, kilise mantığıyla hiçbir zaman “kurumsallaşmadığı” için İslamiyet’in Müslüman Türk halkının elinden alınması imkânsız olmuştur. Müslüman toplulukları kontrol altına almak için belli bölgelerde kurulan müftülükler üzerinden Ortodoks inancıyla bu topluluklara asimile politikası uygulanmıştır. Bu nedenle dönem dönem Müslümanlar, Çar yönetimine karşı ayaklansalar da bu ayaklanmalar Çarlık tarafından bastırılmıştır. Hatta bu süreçte Rusya tarihine geçen 1864 “Büyük Çerkez Sürgünü” neticesinde 600.000 Müslüman tehcir politikası doğrultusunda göç etmiştir.

19. yy.ın sonlarına doğru bünyesinde birçok milleti barındıran ve çok uluslu bir yapı haline gelen Sovyetler, parçalara ayırdığı bölgelerdeki milliyetçiliği yok etmek amacıyla dil, din, kültür ve milli tarih gibi kavramlara saldırmaya devam etmiştir. Çünkü Türklük ve Müslümanlık gibi kavramlar, ideal “Sovyet tipi insan” oluşturmaya çalışan ve dine karşı bilimi kılavuz alan komünist Rusya için birer tehdit niteliğinde olmuştur. Bu tehdidi zaman içinde yok etmek isteyen Rusya, bölgelere ayırdığı Müslüman Türk halkları içinde farklı etnik kimlikler oluşturma yoluna gitmiştir. Bu baskıcı politikalar bütün Türkistan topraklarında sürdüğü gibi Kafkas topraklarında da, özellikle petrol bakımından zengin Azerbaycan topraklarında da sürdürülmüştür. Azerbaycan’ın dinî fanatizm içinde kıvranan bir halktan modern bir ulusa geçiş süreci sancılı yıllar sonrasında mümkün olmuştur. Özellikle dinî alanda yanlış yönlendirilmeye maruz kalan Azerbaycan Türkleri için bu yanlış dinî öğretiler, Müslüman Türklerin yaşam tarzlarından çevrelerine davranış biçimlerine kadar her şeyi etkilemiştir. Rusya tarafından görevlendirilen yalancı mollalar; halkın arasına yaydıkları vesveseyle toplumsal düzeni bozma yoluna gitmişler, dinin eğitimle de yakından ilişkili olduğunu fark eden mollalar, eğitim bozulması amacıyla da din adı altında eğitime de sistemli saldırılar gerçekleştirmişlerdir.

Dinî fanatizmin toplumsal düzeni olumsuz yönde etkilediğini fark eden Azerbaycan aydınları ise, halkı bu konuda uyarmak ve bu sorunlara birtakım çözüm önerileri getirmek amacıyla basın-yayın organlarını halka ulaşımda ve kendi fikirlerini ifade etmede bir araç olarak kullanmışlar ve çeşitli gazetelerle, mecmualarla Azerbaycan aydınlanmasının yapı taşlarını tek tek örmüşlerdir. Azerbaycan’ın Müslüman Türk aydınları, İsmail Gasprıralı’nın öncülüğünü üstlendiği Ceditçilik hareketi doğrultusunda hareket ederken, dinin eğitimden yaşam tarzına, iktisattan kültüre kadar birçok olguyu etkilediğini, bu nedenle İslamiyet’in doğru bir şekilde öğrenilmesi gerektiğini yayın hayatına kazandırdıkları basın-yayın organlarında çeşitli şekillerde dile getirmişlerdir. Bunlardan biri de Molla Nasreddin dergisinden sonra yayın hayatına giren ve Azerbaycan matbuatının hiciv alanında önemli bir mihenk taşı olan Baba-yi Emir dergisidir. Baba-yi Emir dergisinde çeşitli konular hicvedilmekle birlikte üzerinde durulan en önemli konu

her zaman din olmuştur. Bu mecmua, yanlış dinî öğretileri eleştirirken aynı zamanda yalancı din adamlarını da eleştirmiş, yalancı mollaların hurafelerine ve öğretilerine inanan insanları ise gerçek Müslümanlar olarak kabul etmemiştir.

Baba-yi Emir dergisindeki yanlış din eleştirisi, aşağıda yer alan seçilmiş örnekler üzerinden gösterilmiştir:

“...Dervişe, molla, seyyide, falçıya rövzehanlara¹ ,
Kaziye², halvahorlara, mekr³ ile ev yıhanlara,
Bahmayacak yalak yalak, pullu⁴ , celallı hanlara,
İntilgenti yandırıp od⁵ vuracak duhanlara⁶ .”⁷

“Yol Verin” şiirinden alınan bu kısım, Baba-yi Emir dergisinin dinî fanatizm karşısındaki duruşunu daha ilk sayıdan itibaren vermek istediğinin bir kanıtı niteliğindedir. Gerçekleri her yönüyle halka iletme güdüsüne sahip bu mecmua, ilerleyen sayılarında da sert dinî eleştiriler yapmış ve özellikle mollalar, seydiler üzerinde durmuştur.

“Definden sonra atasız oğul mezkûr molların huzûruna gelip dedi:

- Ay molla emmi⁸, eğer puldan artık kalmışsa iltifat buyurunuz yol harcı edim! Daha gurbet ülkede avare kalmayım.

Molla başladı – Bala! Merhûm atandan kalan 25 manattan hiçbir şey kalmamıştır, buyurunuz men size hesap verim, özünüz de biliniz; bak 3 manat ak, 2 manat kazan kirayesi, iki manat ölü yuyan, 5 manat ölü namazı, 2 manat iki abası⁹ vahşet namazı, büyük bir namaz kılacağam ki onu sen bilmezsin en vaciblidir o da on manat, kaldığına da bir neçe ayete’l-kürsi okuyacağam ki merhum atan kabirde rahat yatsın. Bu atandan kalan igirmi beş manat daha ne kalub ki sana verim, yol harçlığı edesin.

Bu hesabı gören yazık uşak melûl ve mahzûn bayıra çıkdı, olan kalan paltarını da satup özine yol harçlığı eyledi...” (Ayar, 1915, 6)

Kendilerini “ruhban sınıfı” olarak nitelendiren mollalar, halka sadece manevi

1 Şii inancına göre kabul edilen imamların ölümü ile ilgili olarak yazılmış mersiye veya hikayeyi okuyan kimse, ağıtçı.

2 Kıdemli.

3 Hile, düzen, oyun.

4 Parası çok olan, zengin.

5 Ateş.

6 Meyhane. Eskiden yemekhaneye verilen ad.

7 Nesim, “Yol Verin”, Baba-yi Emir, 1915, Sayı 1, s.1.

8 Amca.

9 Para, kuruş.

olarak değil maddi olarak da zarar vermektedir. Baba-yi Emir'in yirminci sayısında yayınlanan hikâyeye bakıldığında babasının vefatından sonra maddi olarak zorda kalan bir gencin babasından kalan 25 manatına molların çeşitli bahaneler ileri sürerek el koyduğu anlatılmaktadır. Bu sözde “ruhban sınıfı”nın açgözlülüğü sebebiyle ise genç, üstündeki paltoyu satıp paltonun parasını kendisine yolculuk için harçlık yapmıştır.

“Tapşırma!

“Müslümânlar, koçaklar! Vurunuz öldürünüz birbirbirinizi! Bir dakika katl ü gâretten el çekmeyin... Sakit oturmak Müslümân'a yaraşmaz; gücünüz çatamı döğünüz öldürünüz!.. Tabancanız, tüfenginiz bir dane ise, on dâne alınız. Özge için yok, özünüz için... Kırınız, çatınız. Analar gözünü ağlar, dillerinidağdâr ediniz. Dünyâda bundan güzel şey olmaz!.. Yıkınız, dağıdınız, öyle ediñiz bir nefer adamınız kalmasun ki bir günde lâzım olar...

Hiç kesin töhmetinden¹⁰, nefretinden ar eylemeyiniz! Arı, namusu olan; dayım kan töker, ev yıkar, hânümân harab eder... Böyle eylemekte devâm etseniz, gelecekte kan içmekde şüphesiz Vilhelm'i geçeceksiniz... Kimseye bakmayınız; birbirinizi o ki kırmalıdır kırınız! Belki biz de medenî milletler arasında bir ad kazanak!..

Gazete, mecmualar her ne kadar dâd eyleseler, kulak asmayınız, bildiginizi ediniz!..” müzenniblerin¹¹:

Kesildi nutk-ı rikkat¹² zây-ı millet dâd cekmekden

Yorulmaz hayf! Bir dem hançerin cellâd çekmekden!

Gibi yazılarını okudukda müte'essir,¹³ mükedder¹⁴ olmayın bu kulağınızdan vurun öbür kulağınızdan çıkardın, yine heman şâ'ir efendinin:

Çıkıldıkça arşa nâle u feryâdı milletin

Âr eylemez, ne dense de celladı milletin!..

Misalinde olan yazılardan, feryâdlardan ar eylemeyiniz!.. Bunlar boş boş sözlerdir? Bunlara amel eyleyenin özü akılsız delidir.

Doğrudan da insan; öz dindaşını öldürdükte ne kadar hazz alır, ne kadar keyiflenir: Hele ki gördün herif palanın başında gider, diz yere çöküp, tabancayı çıkart, darang... Böğrüne bir gülle vur, oy!.. Adam özü kabağında¹⁵ herifin: ‘Aman öldüm!’ sesini ettikte istiyor ki kan açup asumana pervaz eylesin...” (Ayar, B., 1915, 2)

10 İftira.

11 Suçlu, günahkâr, hata yapan birisi.

12 Sakin.

13 Üzüntülü, kederli.

14 Kederli, gamlı.

15 Önünde.

Yirmi birinci sayıda yayınlanan “Tapşırma” adlı bölümde dergi, Müslüman Türk halkın birbirlerine karşı olan şiddet yüklü davranışlarını eleştirmektedir. Müslümanların, Rus ideolojisinin aldatmasına kanarak birbirine düşmesini, birbirleriyle din kardeşi olmak yerine düşmanlaşmasını, üstelik gazete ve dergilerdeki uyarıları dikkate almayıp vahşice davranmaya devam etmelerini hicvetmektedir. Aydınların nazarında Müslüman Türk halkının bu davranışları; büyük bir toplumsal yozlaşma ve medeniyet kavramına indirilmiş en büyük darbedir.

“...Cenâb molla! İndi buyurun görek sizin arzunuz nedir? Molla yüreğinin derin bir köşesinde ah çekip dedi: Benim arzum ancak gazete yazarların tizlik ile biz rûhânîlerin başından redd olmasıdır. Bu da ki mümkün degildir... dedim: Bu öyle ehemmiyetli şey degil, na-ümit ez rahmet et şeytan büvet.¹⁶” (Ayyar, 1915, 5)

Rusya “Ruslaştırma” politikası gereği işgal toprakları altındaki halkların birlik ve beraberliği gerek dil yoluyla gerekse din yoluyla engellenmeye çalışmıştır. İşgal altındaki halkın, Rusya içinde eritilmesi amaçlandığı için bu “birlik ve beraberlik” dine karşı birtakım sistematik saldırılar altında gerçekleştirilmiştir. İslamiyet’in birliği ve beraberliği savunan bir din olması ve Azerbaycan halkının en büyük ortak paydası olması Rusya tarafından İslamiyet’e saldırı gerçekleştirilmesini açıklamaktadır. Dergideki ceditçiler ise, Ruslaştırma politikası karşısındaki tavrını göstermiş, bir Müslüman bireyin kendi dininden birini kolayca öldürebilmesini ise mizahî bir şekilde ele almıştır.

“Gazete, mecmû’alar her ne kadar dâd eyleseler, kulak asmayınız, bildiginizi ediniz!..” ifadesi, o dönemin Azerbaycan matbuatının halkı bu konuda uyarmaya çalıştığını da göstermektedir. Dönemin çeşitli basın-yayın organları, Ruslaştırma politikasına karşı özellikle birlik ve beraberliği savunuyorken halkın galeyana gelip birbirine düşmesini eleştiren ceditçiler, halkın okudukları karşısında da etkilenmediğini, herhangi bir uyarıyı dikkate almadıklarını da ifade etmiştir.

Üçüncü sayıya ait verilen örnekte ise bir mollanın gazetecileri şikâyet ettiği görülmektedir Rus bürokrasisinin halk içine yerleştirdiği ve kendi memurları belledikleri yalancı din adamlarının dönemin gazete ve dergilerinden hoşnut olmadıkları da aydınlar tarafından iğneleyici bir şekilde ifade edilmiştir. Mollanın kendisine “ruhanî” demesinin nedeniyse kendini toplumda üst bir sınıfa koyma çabasıdır.

“Şur

Mescide gitme Müselmansın: Yerin meyhanedir.

Mescidin her hücresi efsus¹⁷... hanedir.

Va’izin yakma başında put yarım ammame¹⁸:

16 Umutsuz rahmetinden şeytan olur.

17 Yazık.

18 Sarık.

Fikri boş, zikri yalan: Her bir sözü efsanedir.
Minber üste ekleşüp tarif-i cennet eyliyor.
Zındık oğlu zındığın aşkı fakat gılmanedir¹⁹.
Çiğnine²⁰ salmış âbaâya²¹ bu dindarlık mıdır?
Yüz bin ‘aybısetr²² eden perde değil ayanedir²³.
Hatim-i Kur’an, nezr²⁴, ihsan, vakf²⁵-ı bihad²⁶
Duymuyor ama yine söylerem: Bu puç²⁷dünya nedir?
Öyle kasib²⁸istemir, gitsin onu defneylesin.
Eyliyor irad²⁹ kim: Helva u terk hurma nedir?
Beş yetimli dul, topal, şil³⁰kör kalup aç ve susuz.
Mollamızın vadesi her günde üç ihsanedir.
El hınalı,³¹ belde şalı, döşde sakalı uzun.
Kaddi³² mevzun³³, çok yoğun bir kız için divanedir...” (Ayar, M, 1915, 7)

“Şûr” şiirinde aydın yazar, toplumdaki alkol bağımlılığına da dikkat çekmek amacıyla bir Müslüman’ın yerinin meyhane olduğunu söyleyerek ironi yapmıştır. Şiirin devamında mollaların her sözünün yalan olduğunu, bir minder üzerine oturarak cenneti anlattıklarını fakat bunun bir gösteriştten ibaret olduğu dile getirilmiştir. Her şeyi belli bir kazanç uğruna yapan ve toplumdaki asıl düşkünleri görmezden gelen mollaların o dönemdeki genel görünüşlerine de yer verilmiştir. Elleri kına yakan, bellerine şal bağlayan ve sakallarını uzatan mollalar aynı zamanda kendilerinden yaşça küçük kızlara da bakılmaması gereken bir gözle bakmaktadırlar.

19 Cennette hizmet gördüğü tasavvur edilen delikanlılardır.

20 Omuz.

21 Acaba.

22 Gizleme.

23 Acaba nedir?

24 Adak.

25 Duruş.

26 Hadsiz.

27 Hiç, yalan.

28 Fakir.

29 Söylemek, şiirde kınayarak söyleme anlamına da gelmektedir.

30 İş yapamaz durumda olan.

31 Kınalı.

32 Boy, boyu.

33 Biçimli.

Mollalara yapılan bu sert eleştirilerin temelinde ise elbette dönemin dinî kurumlarının geldiği vaziyet ve halkın bu kurumlar karşısındaki çaresizliğinin gösterilmek istenmesi yatmaktadır. Verilen vaazlar ve halka telkin edilen cümlelerin temelinde de gericilik yatmaktadır. Mollalar, kendileri gibi düşünmeyenleri, yani gazete ve dergi okuyarak millî bilincini sorgulayanları “ceditçi” olarak itham edip toplumdan dışlamaya da çalışmışlardır. Dil ve din özgürlüğü için mücadele eden Müslüman Türk aydınların arasında yer alan yalancı din adamları, Rusya’nın sosyal ve siyasi emellerine yardım etmek amacıyla halk arasına vesvese yayarken aynı zamanda dönemin basın-yayın organları tarafından sert bir şekilde eleştirilmiştir.

“Bakın!..

Haydi dindaşlarımız! Hacıya, mollaya bakın!
Bakmayın sanata; dolmaya, mesmeye, bakın;
Koy yer altında, gök üstünde, su ka’rinde hamı
Seyr kılsun, siz hele ilmü’l-esmaya³⁴ bakın
Bakmayın alemi, harb-i âteşe yakmakta ise
Oyun üstünde çıkan kırıgına, kavgaya bakın
Bakmayın kan akıtan gözlerine ahrârın³⁵
Dilleri kan eyleyen sağır ve sehpaye bakın
Her tarafta döğülürsen, söğülürsen, özünüz
Sabredek merhamet-i hâlik-i yektâyâ bakın
Vatanı parçalasa vahşetle düşmen-i din
Gam değil, siz çalışingarete, yağmaya bakın
Mar-ı³⁶ arkam gibi a’dâ³⁷ sarılıp dursa bize
Bakmayın onlara siz, zülf-i çelipaya³⁸ bakın
Bakmayın katlolunan cana, akan kanlara siz:
“Liza” lar³⁹ elde dutan bade-i hamraya⁴⁰ bakın!
Almayın müslime; parlak âdınız cümle batır
Burakın onları “Anna” ya ve “Sunpa” ya bakın
Çünkü “Anna” kanı Türklük kanını saf kılar

34 Allah’ın en güzel adlarından, bunların esrar ve hassalarından, bunlarla istenilen şeye ulaşma yollarından bahsedilen ilim.

35 Hürler, esir veya köle olmayanlar.

36 Yılan.

37 Düşmanlar, rakipler.

38 Haç, put, istavroz.

39 Güzeller.

40 Kırmızı şarap.

Cehd edin “rûfeka”ya⁴¹ “tanka”ya “Marusya” ya bakın
Olsun onlar size koy mihriyle şefkat “bacısı”
Gece gündüz göz açup ‘ariz-i zibaya⁴² bakın
Bir şey iye batırır milleti koy mahvolsun
Bari ay İntelightsız bu temennaya⁴³ bakın
Siz ki gayretli şereflî ve bilgili kişisiniz:
El-eman, lütfeyle bu mihnet-i uzmaya⁴⁴ bakın
Koymayın halkı çaşup derk ede milletini
Vermeyin yol bu işe, hürmet-i İsa’ya bakın
Kim size söylese yok böyle değil, boş danışır
Bakmayın halka abes, rütbe-i a’laya bakın
Su-i tefsire⁴⁵ salın her sözü molla eminin?
Ne tevârihe⁴⁶, ne de konşuya, hemtaya bakın
Fatih oldu hamu dağlarda gezen yırtıcılar
Siz vurun tar ü defi galgal-i minaya bakın
Tapdayın kahr ü hakaret ile hubbû’l-vatanı⁴⁷
Can ile baş ile siz aşka ve sevdaya bakın
Muhtasar⁴⁸ parçalayın bir “sağ ola” memleketi
Cedd ü ceht⁴⁹ ile durup hizmet-i a’dâya⁵⁰ bakın” (Nesim, 1915, 1.)

“Bakın” şiiri, temelde toplumun aslî değerlerinden uzaklaşmasını ve bu değerlerin siyasî amaçlar doğrultusunda kullanılmasını eleştirirken oldukça ironik bir dille kaleme alınmış hiciv yüklü bir parçadır. Bu şiirde yazar; dinin özündeki ahlak, merhamet, adalet gibi anlayışların yerini gösterişçi ve yoz bir anlayışın almasını hicvetmektedir.

Şiir, ilk dizelerinden itibaren toplumu yeren özelliğiyle dikkat çekmektedir. İkinci dizesinde yer alan “Bakmayın sanata; dolmaya, mesmeye bakın” ifadesindeki ironi; dini liderlerin sanatı dışlayarak halka sadece biçimsel ibadetleri aşıladığı, halkın

41 Arkadaşlar, dostlar.

42 Güzellik sebebi.

43 Arzu, istek.

44 Büyük sıkıntı, zorluk.

45 Kötüye yormak, kötü yorumlamak.

46 Tarihler.

47 Güzel vatan.

48 Ayrıntılı olmayan, derli toplu; gösterişten uzak, sade.

49 Çalışıp çabalama, büyük gayret sarfetme.

50 Düşmanlar, rakipler.

dikkatini sığ ve maddi şeylere çektiği yönündedir. Aynı şekilde “Su-i tefsire salın her sözü molla emin” diyerek devam eden dizelerde de Kuran veya dini diğer öğretilerin bilinçli olarak saptırılmasına değinilmiştir.

Din, bir toplumu bir arada tutan en önemli faktör olmasının yanı sıra kitleleri yönetme gücüne de sahip oldukça etkili bir öğretiler bütünüdür. Rusya, yanlış dini öğretiler kullanarak dinin halktaki diğer manevi duyguları bastırmasını amaçladığı için İslamiyet, bir süre sonra Rusya’nın çıkarları için yanlış yorumlanan bir öğretiler bütünü haline gelmiştir. “Tapdayın kahr ü hakaret ile hubbû’l vatani / Can ile baş ile siz aşka ve sevdaya bakın” dizelerinde de sahte dinî romantizm eleştirilmektedir.

Şiirde sıkça rastlanan “bakın” kelimesi, ironi oluşturmak amacıyla tekrar edilmekte ve okuyucunun dikkatinin yönlendirildiği her unsur, aslında birer toplumsal eleştiriyi temsil etmektedir. Örneğin, “Seyr kılsun, siz hele ilmi’l-esmaya bakın” dizesinde, evrendeki mucizelere veya doğrudan deneyime yönelmek yerine soyut, anlaşılması zor ve halktan uzak dinî kavramlara yönelme eleştirilir. “Su-i tefsire salın her sözü molla emin” dizesinde ise, dini metinlerin çıkar amaçlı yanlış yorumlandığına vurgu yapılmıştır.

Dini öğretilerin bu şekilde araçsallaştırılması sonucunda halkın pasif bir sabır anlayışıyla yönetime ve sosyal adaletsizliklere karşı tepkisiz kaldığı vurgulanmaktadır. Örneğin, “Her tarafta döğülürsen, söğülürsen, dözünüz / Sabredeker merhamet-i hâlik-i yektâyâ bakın” dizelerinde halk, maruz kaldığı zulme karşı mücadele etmek yerine sabretmeye ve merhamet ummaya teşvik edilmektedir. Bu da dinin, siyasi iktidarın halkı kontrol etme aracı haline getirildiğini göstermektedir.

TARTIŞMA ve SONUÇ

19. yüzyılın son çeyreği ile 20. yüzyılın ilk çeyreğinde İslam dünyasının genç aydınları öncülüğünde büyük bir reform hareketi başlamıştır. Bu reform hareketinin temelinde ise askerî ve bilimsel alanda gelişen ve doğu ülkelerini sömürmeye başlayan Avrupa’ya karşı kendi dilini, dinini ve kültürünü korumaya çalışan Müslüman Türklerin eğitim alanında ve içtimaî alanlarda gerçekleştirmek istedikleri ıslahat hareketi yatmaktadır.

Gaspıralı İsmail Bey’in öncülüğünü üstlendiği ceditçilik hareketinin büyük heyecanı ve etkisi içinde Müslüman Türk aydınlar, basın-yayın organlarını kullanarak ve Rus sansürlerinin baskısı altında ceditçilik hareketinin çizdiği yolu takip etmişlerdir. Rus hükûmeti tarafından ise sürekli olarak denetime maruz kalan aydınlar için 1905 Rus İhtilali, bir nevi rahatlatma ortamı oluşturmuştur.

1905 Rus Devrimi, gerçek bir anayasal monarşi getirmekten uzak bir hareket olmakla birlikte 1905 olayları; halkın geniş desteğiyle gerçekleşen, politik sistemde bazı değişikliklere yol açan ve hükümetin Rus halkına bazı ödünler vermek zorunda kaldığı bir ihtilal niteliğindedir. Rusya için karışık olan bu dönem, işgal ettiği topraklarda da

sürdürdüğü denetim zincirinde bazı hasarlar veya kırılmalar meydana getirmiştir. Ceditçiler ise bu kırılmaların da yardımıyla 1905 öncesine nazaran daha ferah bir ortamda eserler kaleme almışlardır.

Toplumsal ve siyasi eleştirilerin farklı şekillerde ele alındığı Azerbaycan matbuatının bu döneminde mizah, aydınlar için önemli bir araç haline gelmiştir. Doğu demokrasisi ve toplumsal uyanış için her türlü soruna çözüm arayışında olan aydınlar, gülmece unsurunu sivri bir dil ile harmanlayarak sert eleştirilerde bulunmuşlardır. Mizahı en etkili biçimde kullanan ilk mizah dergisi ise *Molla Nasreddin* dergisidir. *Molla Nasreddin*, kendisinden sonra yayın hayatına girecek birçok mecmuayı etkilemekle birlikte ceditçi yazarlar için kıymetli bir kaynak olmuştur. Azerbaycan'da modern mizahın öncüleri arasında sayılan *Baba-yi Emir*, *Molla Nasreddin* gibi daha bilinen mizah dergileriyle birlikte anılmaktadır. Her ne kadar *Molla Nasreddin* daha uzun ömürlü ve yaygın etki yaratmışsa da *Baba-yi Emir*, bu geleneğin bir parçası olarak özellikle eğitilmiş, şehirli okur kitlesi içinde etkili olmuştur.

Bu çalışma, *Baba-yi Emir* dergisinde din meselesine yönelik geliştirilen eleştiriyi, seçili şiir örnekleri üzerinden değerlendirerek, erken 20. yüzyıl Azerbaycan basınında dinî söylemle kurulan ilişkilerin mahiyetini ortaya koymayı amaçlamıştır. Analizler göstermiştir ki dergideki din eleştirisi, yalnızca bireysel inanç sistemlerine yönelik değil, esasen dinin kurumsal temsilcileri olan mollalara ve onların toplum üzerindeki ideolojik etkilerine yöneltilmiştir. Dergi, mizah ve hiciv aracılığıyla halkın dinî alanda maruz kaldığı baskıları ve bilgi eksikliğini eleştirmiş; bu bağlamda modernleşme, eğitim ve düşünsel özgürlük taleplerinin sözcülüğünü yapmıştır.

Baba-yi Emir'in yaklaşımı, ceditçilik hareketinin etkisiyle şekillenmiştir. Dergi, dinin sorgulanamaz bir otorite olarak değil; tartışılabilir, eleştirilebilir ve dönüştürülebilir bir toplumsal kurum olarak görülmesini teşvik etmiştir. Mizah burada yalnızca estetik bir araç değil, aynı zamanda sansür koşulları altında geliştirilen stratejik bir direniş biçimi olarak işlev kazanmıştır. Özellikle şiirlerde kullanılan ironi, abartı ve çelişki gibi anlatım teknikleri, halkı güldürürken düşündürmeyi amaçlamış; böylece mizah ile eleştiri iç içe geçmiştir.

Tarihsel bağlamda bakıldığında, bu yaklaşım hem Çarlık Rusya'nın baskıcı politikalarına hem de geleneksel dinî yapının modern düşünce üzerindeki tahakkümüne karşı bir başkaldırı niteliği taşımaktadır. *Baba-yi Emir*, kısa ömürlü yayın hayatına rağmen, dönemin entelektüel atmosferinde dikkat çekici bir iz bırakmış; dinî otoritenin yeniden tanımlanmasına yönelik çağdaş bir sorgulamanın parçası olmuştur.

Sonuç olarak, *Baba-yi Emir* dergisinin din meselesine yönelik eleştirisi, edebi mizah aracılığıyla geliştirilen toplumsal bir farkındalık projesi olarak değerlendirilebilir. Bu yönüyle dergi, yalnızca tarihsel bir belge değil; aynı zamanda düşünce özgürlüğü, eleştirel bilinç ve toplumsal dönüşüm adına önemli bir kültürel miras niteliği taşımaktadır.

KAYNAKÇA

- Acar, A. (2022). Babayi-Emir Dergisinde Dini Unsurlar. *Uluslar arası Beşeri Bilimler ve Sanat Dergisi*, 3(1), 32-39.
- Acar, K. (2008). 1905 Rus Devrimi'nin Genel Bir Değerlendirmesi. *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, (24), 79-98.
- Açıkkaya, S. (2010). Çarlık Rusyası Hakimiyetindeki Azerbaycan Türklerinde Ulus Bilincinin Gelişmesinin Temel Dinamikleri. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(28), 403-420.
- Adilbayev, A. (2002). Çarlık Döneminde Kazak topraklarında yürütülen Ruslaştırma faaliyetleri. *Bilig*, 23, 67-90.
- Ağabey, G. (2013). *Satirik Baba-yi Emir Jurnalı*. Bakü.
- Ahmadov, H. (2018). Dirilik Dergisi Üzerine Bir İnceleme. *Uluslar arası Medeniyet Çalışmaları Dergisi*, 3(1), 32-44
- Akarslan, Z. (2019). Azerbaycan'da Kültürel Uyanış ve Basın. *Avrasya İncelemeleri Dergisi* 8.1, s. 1-22.
- Asker, A. (2021). *Azerbaycan Düşünce Tarihi I*. Ankara:YTB Yayınları.
- Atay, A. (2021). Hikâyelerindeki Mizah Unsurları İzleğinde Anar ve "Molla Nasreddin" Geleneği. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (51), 261-282.
- Ayar, B. (1915). Tapşırma, *Baba-yi Emir*, 21, s. 2.
- Ayar, S. (1915). Karabağdan Mektup. *Baba-yi Emir*, 20, s. 6.
- Ayar, M. (1915). Şûr, *Baba-yi Emir*, 5, s. 7.
- Ayyar, (1915). Akdan, Karadan, *Baba-yi Emir*, 3, s. 5.
- Baba-yi Emir Dergisi. (1916-1917). Bakü.
- Bora, A. (2010). Hatırlananlar ve unutulmalar: İslam coğrafyasında modernleşme ve Kadın Hareketleri. *Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 53, 51-66.
- Demir, T. B. (2021). İdil-Ural ve Türkistan'da Fikir Hareketleri Dinî İslahçılık ve Ceditçilik.
- Ekti, M. (2024). Bir Ortak Duyuş Biçimi Olarak Mizahın Anlamlandırılmasında Tarihsel ve Dilsel Etkenler. *Söylem Filoloji Dergisi*, 9(1), 518-531.
- Gündoğdu, A. Gaspıralı İsmail Bey ve Türk Aydınlanması. *Düşünce Dünyasında Türkiz* 3.17 (2012): 11-24.
- Konçak, İ. (2013). Ceditçilik Hareketi ve Türkistan-Osmanlı Devleti İlişkileri.
- Mehmet, S. Ü. M. E. (2024). Azerbaycan Basını (1875-1927). *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, 1(Volume 10), 128-149.
- Nesim. (1915). Bakın, *Baba-yi Emir*, 2, s. 1.
- Nusretoğlu, T. (2017). *Azerbaycan'da Rus Kilisesi ve Rusçuluk Faaliyetleri (1828-1905)*. Ötüken Neşriyat.
- Samadov, E. (2006). Azerbaycan'da Din Eğitimi. [Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi].

Hakem Değerlendirmesi: Çift “kör” hakem incelemesi.
Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek aldığını beyan etmemiştir.

Peer-review: Double-blind peer-reviewed.
Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.
Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.



Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü | *Ege University, Institute of Social Sciences*
Ege Sosyal Bilimler Dergisi | ***Journal of Ege Social Science***
e-ISSN 2651-4982
Cilt 6, Sayı 1, Haziran 2025 | *Volume: 6, Issue: 1, June 2025*

Sahibi (Owner): Ege Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü adına Müdür (On behalf of Ege Univ. Institute of Social Sciences, Director): Prof. Dr. Mustafa MUTLUER ♦ Yazı İşleri Müdürü (Managing Director): Koray KULEYİN (Enstitü Sekreteri | Institute Secretary) ♦ Baş Editör (Editor in Chief): Dr. Öğr. Üy. Aytekin ERDOĞAN ♦ Yayın Editörü (Production Editor): Dr. Ender ÖZBAY ♦ İngilizce Dil Editörü (English Language Editor): Doç. Dr. Burcu TÜRKCAN ♦ Almanca Dil Editörü (German Language Editor): Dr. Öğr. Üyesi Hatice Deniz CANOĞLU ♦ Yayın Kurulu (Editorial Board): Prof. Dr. Zühal ÖZEL SAĞLAMTİMUR, Prof. Dr. Selami FEDAKAR, Prof. Dr. Saniye UYSAL ÜNALAN, Prof. Dr. Ali Maruf ALASKAN, Prof. Dr. Burcu ARACIOĞLU, Prof. Dr. Abdullah TEMİZKAN, Prof. Dr. Günay Serap TEKİNSAV SÜTCÜ

İnternet Sayfası (Açık Erişim) | Internet Page (Open Access)

DergiPark
AKADEMİK

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/esbd>

Ege Sosyal Bilimler Dergisi hakemli, bilimsel bir dergidir; Haziran ve Aralık ayında olmak üzere yılda iki kez yayınlanır.

Journal Of Ege Social Science is a peer-reviewed, scholarly, periodical journal published biannually, in June.